

¹⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 301, оп. 1, спр. 583, арк. 4.

²⁰ Зекцер А. 1905 рік на Поділлі... – С. 40.

²¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 301, оп. 1, спр. 583, арк. 132-133 зв.

²² Там само, арк. 4-4 зв.

²³ Там само, спр. 576, арк. 3-4.

²⁴ Там само, арк. 17.

²⁵ Там само, спр. 573, арк. 5-5 зв.

²⁶ Новиков П. Революционное движение в Подольской губернии в годы первой русской революции... – С. 20.

²⁷ Там само, ф. 419, оп. 1, спр. 3683, арк. 12-12 зв.

²⁸ Державний архів Хмельницької області, ф. 281, оп. 1, спр. 7800, арк. 22.

²⁹ Там само, спр. 7798, арк. 15-15 зв.

³⁰ Там само, спр. 7872, арк. 6-6 зв.; спр. 98, арк. 5.

³¹ Там само, спр. 770, арк. 3-3 зв.; спр. 7897, арк. 3, 10-10 зв.

³² Там само, спр. 754, арк. 74-74 зв.; спр. 3910, арк. 1.

³³ Там само, спр. 3912, арк. 1-3.

³⁴ ЦДІА України в м. Києві, ф. 301, оп. 1, ф. 442, оп. 855, спр. 5, арк. 23-26.

³⁵ ЦДІА України в м. Києві, ф. 301, оп. 1, спр. 772, арк. 115.

³⁶ Держархів Хмельницької області, ф. 281, оп. 1, спр. 7895, арк. 9-13.

³⁷ ЦДІА України в м. Києві, ф. 301, оп. 1, спр. 771, арк. 70.

³⁸ Там само, спр. 772, арк. 13-13 зв., 17-17 зв., 23.

УДК 94(47+57)«1920»:328.131

© Микола Глібіщук
(Чернівці)

СКЛАД ТА ФОРМУВАННЯ УРЯДУ П. ВРАНГЕЛЯ У 1920 РОЦІ

Статтю присвячено питанню щодо створення уряду барона П. Врангеля у 1920 році. Автор аналізує особовий склад та принципи формування нового урядового апарату.

Ключові слова: П. Врангель, Громадянська війна, уряд, Збройні сили Півдня Росії, Білий рух.

Н. Глибищук

Состав и формирование правительства П. Врангеля в 1920 году

Статья посвящена вопросу формирования правительства барона П. Врангеля в 1920 году. Автор анализирует личный состав и принципы формирования нового правительственного аппарата.

Ключевые слова: П. Врангель, Гражданская война, правительство, Вооруженные силы Юга России, Белое движение.

The Composition and the Formation of a Government of P. Wrangel in 1920

The article is devoted to the establishment of the Government of Baron P. Wrangel in 1920. The author analyzes the staff and the principles of the new Government.

Key words: P. Wrangel, the Civil War, the government, the Armed Forces of South Russia, the White movement.

Громадянська війна (1917-1922 рр.) посідає особливе місце в історії Росії. Адже саме цей воєнний конфлікт став стрижневим явищем, яке визначило шляхи розвитку російської держави на декілька десятиліть. І хоча від даної історичної події нас відділяє майже століття, однак інтерес до неї з боку науковців та широких кіл громадськості постійно зростає.

Відзначимо, що складна, суперечлива і доволі неоднозначна проблема дослідження історії Білого руху в роки Громадянської війни, за наявності широкої історіографічної бази, однак, на сьогоднішній день залишається перспективною в сенсі концептуальних аналітичних досліджень.

Актуальною темою вивчення для істориків залишається історія Білого руху Півдня Росії, зокрема внутрішньої та зовнішньої політики уряду барона П. Врангеля у 1920 році. Автор пропонованої статті ставить за мету висвітлити процес формування та особовий склад уряду барона Врангеля, що залишається недостатньо вивченим як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії.

Генерал-лейтенант А. Денікін 22 березня 1920 року склав із себе повноваження Головнокомандувача Збройними силами Півдня Росії (далі – ЗСПР). Новим Головнокомандувачем ЗСПР було призначено генерал-лейтенанта барона П. Врангеля, постать якого викликала жвавий інтерес серед сучасників. За оцінкою М. Чебишева (один із небагатьох наближених до генерала політиків), П. Врангель належав до когорти тих політичних діячів, для котрих боротьба – природна стихія. Тому чим більшою була перешкода, тим із більшою наполегливістю він її прагнув подолати. У нього було «бойове завзяття, яке робило його військовим з ніг до голови, до найменшого нерва в мізинці. Він постійно жив якимось потойбічним життям, дихав подихом мети, що майоріла вдалині»¹. Тогочасний політичний діяч Криму князь В. Оболенський характеризував барона так: «Він цікавився проблемами і фронту, і тилу, і до кожного свого співрозмовника виявляв жвавий інтерес»².

Досить цікаво оцінював фігуру Головнокомандувача ЗСПР політичний діяч Г. Немирович-Данченко, який був членом уряду Врангеля. На

його думку, все своє життя з молодих років барон П. Врангель присвятив служінню російській державі та показав готовність пожертвувати собою заради Росії³.

На думку П. Струве, відомого тогочасного політика, барон Врангель сильно вигравав у порівнянні з Денікіним: Антон Іванович «не бачив людей і абсолютно не цікавився ними», тоді як Петро Миколайович «жив з людьми і на людях»⁴.

Навіть противники барона відзначали те, що він суттєво відрізняється від інших лідерів Білого руху. Розвідка Червоної армії із Севастополя доповідала: «Врангель різко відрізняється від своїх попередників та виділяється із середовища, яке його оточує. Людина безумовно розумна і небезпечна, блискуче враховує ситуацію, події та настрої мас»⁵.

Зарубіжний дослідник Девід Буллок, який є відомим спеціалістом з історії вивчення Громадянської війни в Росії, наголошує, що у характері Врангеля найбільш яскраво простежувалися дві риси – рішучість та прагматизм⁶.

Сучасний російський історик Б. Соколов цілком закономірно вважає, що барон Врангель виявився єдиним справжнім політиком серед білих генералів та адміралів. Лише він зумів запропонувати цілісну політичну програму. Тільки він спромігся прийняти і до певної міри втілити в життя закон про землю та місцеву адміністрацію. І нарешті, лише барон Врангель подолав негативні явища, які існували під час правління А. Денікіна⁷.

Використані нами свідчення та оцінки дослідників дозволяють констатувати, що П. Врангель був одним із найбільш яскравих представників серед лідерів Білого руху. На думку автора, новий Головнокомандувач ЗСПР являв собою військового генерала, який був наділений політичним хистом та стратегічним розумом, здатним до рішучих і послідовних заходів.

Новий Головнокомандувач підтвердив, що лише продовження військової боротьби з радянською владою залишається для нього єдиним можливим шляхом. Але тепер потрібно було відновлювати й зміцнювати фронт і тил, і тут П. Врангелю необхідно було орієнтуватися в незвичному для нього політичному житті⁸. Одним із перших своїх завдань генерал П. Врангель вважав реформування управлінського апарату, який залишився від попередника. Адже чиновницький апарат, що існував на території ЗСПР, завжди викликав жваву гостру критику та нарікання як від представників громадськості, так і з боку офіцерського середовища. Так, у своїх спогадах генерал О. Лукомський слушно підмітив, що після евакуації у Крим Збройних сил Півдня Росії як армії не існувало, настрої серед населення були панічними, а тилові установи перебували в повному безладі⁹.

Власне, це добре розумів і сам Врангель, згадуючи у своїх споминах, що після евакуації залишків Білої армії в Крим він дізнався, що майже усі начальники управлінь та їх заступники емігрували за кордон, а на чолі управлінь різних галузей залишилися другорядні виконавці¹⁰.

Вказані вище оцінки сучасників тих подій дають можливість зробити певні судження про негативний стан і управлінського апарату, і армійських частин після правління А. Денікіна.

Розуміючи, що потрібно якісно змінити чиновницький апарат, Головнокомандувач ЗСПР 29 березня 1920 р. опублікував свій наказ під номером 2925, де мова йшла про управління територіями, на яких перебувають білі війська¹¹. У вказаному наказі декларувалися також і адміністративні перетворення. Суть майбутньої адміністративної реформи полягала в тому, щоби – з метою підвищення ефективності роботи апарату управління – суттєво скоротити його склад.

За цим наказом основою цивільної влади мала стати Рада при Головнокомандувачі ЗСПР. До її складу входили помічник Головнокомандувача і начальник його штабу, а також начальники військового, морського, цивільного (контроль за внутрішніми справами, земельними справами, юстицією та народною освітою) й господарського (контроль за фінансами, продовольством, торгівлею та промисловістю, шляхами сполучень) управлінь і Державний контролер. Цивільні та господарські управління поділялися на відповідні відділи. Рада «мала характер дорадчого органу», а «Головнокомандувач отримав усю повноту військової та цивільної влади без жодних обмежень»¹².

У своїх мемуарах П. Врангель небезпідставно стверджував, що в ситуації, в якій опинилися білі війська, необхідно було встановити одноосібну диктатуру: «Ми перебуваємо у фортеці, яку взяли в облогу, і лише міцна влада може врятувати наше становище»¹³. Тому можемо повністю погодитися із думкою відомого російського дослідника В. Цветкова, фахівця з даної проблематики, що принцип одноосібної диктатури, яка встановилася на Білому Півдні, неухильно дотримувалася і під час врангелівського періоду¹⁴. Подібну оцінку зустрічаємо й у книзі згаданого нами американського історика Девіда Буллока, який вважає, що при створенні нового уряду Врангель зосередив у своїх руках всю повноту цивільної та військової влади¹⁵.

Говорячи про принципи, якими керувався новий Головнокомандувач ЗСПР при формуванні свого уряду, доцільно відзначити, що, на відміну від А. Денікіна, в уряді якого більшість посад займали представники партії кадетів, П. Врангель був противником формування урядового апарату лише з представників однієї партії. Найголовніше для барона Врангеля була не партійна приналежність

посадовця, а його якості управлінця. У своїх мемуарах він чітко зазначав: «Апарат управління будуватиметься мною не з людей тієї чи іншої партії, а з людей справи. Для мене не існує ні монархіста, ні республіканця, а є лише люди знання та вміння»¹⁶.

Варто акцентувати увагу на ще одному принципі, яким керувався П. Врангель під час створення нового уряду. Обрання на посади начальників управління поєднувало в собі врахування всеросійських «імен» та необхідності дотримуватися крайової специфіки¹⁷.

Необхідно відзначити ще один дуже цікавий момент, який чітко простежувався під час формування нового урядового апарату. Ми вже говорили про те, що партійна та політична складова не була важливою для нового Головнокомандувача, який перш за все враховував саме управлінські якості чиновників. Але фактично в уряді працювали ті, хто підтримував Врангеля, брав участь в «антиденікінській опозиції» і вважав актуальною «зміну курсу»¹⁸.

Уряд барона П. Врангеля складався з чиновників, які були різними як за своїм соціальним статусом, так і за політичними переконаннями. Помічником Главкома і головою Ради при Головнокомандувачеві став генерал-лейтенант П.М. Шатілов. Начальником штабу залишився генерал-лейтенант П.С. Махров. Начальником управління фінансів також залишився професор М.В. Бернацький. Начальником цивільного управління став воронезький і чорноморський губернатор, статський радник С.Д. Тверської, а начальником управління постачання – генерал-лейтенант П.Є. Васильчевський. Начальником управління закордонних справ став П.Б. Струве, хоча він і не володів потрібним дипломатичним досвідом, але вважався безумовним авторитетом серед російської та зарубіжної громадськості, бо працював ще з 1919 р. в складі Російської політичної наради. Колишній керуючий відділом закордонних справ Особливої наради О.О. Нератов був призначений головою дипломатичної місії в Константинополі. Фактичним керівником справами в управлінні закордонними справами у Таврії став колишній член бюро Наради державного об'єднання Росії князь Г.М. Трубецькой. Колишній депутат III та IV Державної думи Н.В. Савич обійняв посаду державного контролера.

15 червня 1920 р. зі складу цивільного управління в зв'язку з початком реалізації земельної реформи було виділено управління землеволодіння та землекористування. Із управління постачання були виділені відділи продовольства, торгівлі, промисловості, торгових портів та мореплавства, із яких було сформовано управління торгівлі та промисловості. Рада при Головнокомандувачеві почала називатися Радою начальників управління, що,

формально, сприймалося як зміцнення урядового статусу¹⁹.

Як бачимо, особовий склад уряду майже повністю складався із колишніх чиновників царського режиму, а не з діячів ліберально-демократичних партій, як це було в денікінський період. Тому можна погодитись з оцінкою радянської дослідниці Н. Думової, що в уряді Врангеля працювали саме представники самодержавного апарату, а не кадетів²⁰.

Суттєво посилювались політичні позиції Ради, коли її очолював О. Кривошеїн. Цей відомий політичний діяч свого часу працював разом із П. Столипіним та до 1915 року перебував у складі урядів колишньої Російської імперії. Працював він і в уряді А. Денікіна, але потім емігрував у Францію. Врангель великі надії покладав на нього і вважав, що в майбутньому він повинен очолити уряд. Сам П. Врангель так характеризував О. Кривошеїна: «Я давно знав його особисто, а його державна діяльність протягом довгих років була відома усій Росії. Людина надзвичайно розумна, працелюбна. Протягом довгих років був міністром землеробства, близький соратник П.А. Столипіна, який втілював його земельну реформу. Видатний адміністратор, який завжди вдало міг вибирати людей на різні посади. Він був серед тих людей, які не могли прийняти революції, однак чудово розумів, що їй потрібно врахувати. Він вмів приймати нові умови роботи, які вимагали надзвичайного імпульсу і не могли терпіти шаблона»²¹.

Дещо по-іншому, але, як на мене, досить об'єктивно, оцінював Олександра Кривошеїна князь Оболенський. Зокрема, він відзначав наступне: «Він був людиною надзвичайно розумною, краще за інших розумів всю глибину усіх змін, які відбувалися та ясно уявляв, що вороття назад немає. Але все таки він був представником бюрократії старого режиму. Головою він розумів, що потрібні нові методи управління в плані зміни адміністративного апарату та надавати більше прав самоуправлінню, демократизувати відносини влади з населенням. Але і Врангель, і Кривошеїн володіли значним запасом опортунізму»²².

Цікавими є оцінки Г. Немировича-Данченка, який очолював відділ пропаганди в уряді Врангеля. Він у своїх спогадах писав: «О.В. Кривошеїн належав, без сумніву, до числа найбільших політичних фігур минулої епохи, який назавжди увійшов у історію з проведенням аграрної реформи П.А. Столипіна. І він мав стати тим містком, який об'єднає національні та праві елементи, які не залишили армію»²³.

Вказані вище оцінки сучасників того часу дають нам можливість стверджувати, що П. Врангель вибирав на посаду голови уряду людину, яка була відомою не тільки серед представників російської інтелігенції, але й серед інших станів суспільства.

Такою особою, на думку барона, мав стати колишній соратник П. Столипіна Олександр Кривошеїн. Він, дійсно, був людиною надзвичайно обдарованою і талановитою, яка володіла політичним хистом та вміла вдало підбирати людей на різні владні посади. Однак О. Кривошеїн був усе ж таки представником старого царського режиму і, на наш погляд, не міг повністю усвідомити – й тим більше прийняти! – сутність усіх тих радикальних метаморфоз, що принесла з собою Жовтнева революція 1917 року.

Характеризуючи уряд нового Головнокомандувача ЗСПР, варто звернутися до суджень та оцінок відомих тогочасних політичних діячів. Цікаву та непересічну характеристику уряду Врангеля залишив один із відомих представників партії кадетів П. Новгородцев, якого аж ніяк не можна вважати прихильником білого генерала. Так, відомий політик в одному зі своїх листів писав: «Тепер в Росії з'явився уряд в самому прямому значенні цього слова, а не лише за назвою. Тут не вагаються, не рефлексують, не змагаються в силі аргументації, а просто діють та виконують накази»²⁴.

Досить точну оцінку новому уряду П. Врангеля дав Н. Савич, який обіймав посаду державного контролера. Він зазначав наступне: «Я не один раз мав можливість переконуватись, що апарат управління при Врангелі якісно відрізняється від того, що ми споглядали в денікінський період. Вони вибирали чиновництво із людей старого виховання. Голова цивільного апарату користувався повною довірою з боку Головнокомандувача, тоді як при Денікіні цього не відчувалося»²⁵.

Однак негативною рисою, яка збереглася від попереднього режиму, була мілітаризація влади. Дуже часто на різні владні посади, які ніяк не пов'язані з військовою сферою, призначалися військові чини, що не володіли необхідними знаннями та навичками для перебування на даних посадах. Як точно підмітив зарубіжний науковець Ентоні Кронер: «Цивільна адміністрація була мілітаризована настільки, що критикували її навіть прихильники Врангеля, які не належали до військового середовища»²⁶.

Але відзначимо, що врангелівський уряд відрізнявся достатньою монолітністю і міг вважатися «єдиною командою». Професіоналізм уряду майже не поступався минулим білим урядам О. Колчака та А. Денікіна, і навіть перевершував їх в можливості еволюції своїх поглядів під впливом змін, що відбувалися²⁷.

Таким чином, новий Головнокомандувач ЗСПР вже будував урядовий апарат на основі зовсім протилежних принципів, аніж минулий, що формувався за часів правління А. Денікіна. Тепер персональний склад уряду вже не залежав від партійної чи політичної приналежності, а формувався

на основі дотримання критерію професіоналізму та персональних якостей управлінця. Кардинальне реформування урядового апарату, на думку П. Врангеля, мало стати одним з потужних факторів, які не лише дозволили зміцнити позиції білої влади серед населення Півдня Росії, але й суттєво допомогли у військовому протистоянні проти більшовиків.

¹ Корновенко С. Погляди П.М. Врангеля на сутність та шляхи вирішення аграрного питання // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – К.: Інститут історії України, 2010. – С. 270.

² Оболенский В. Крым при Врангеле. – М.: Госполитиздат, 1928. – С. 9.

³ Немирович-Данченко Г. В Крыму при Врангеле: факты и итоги. – Берлин, 1922. – С. 7.

⁴ Цит. за: Соколов Б. Врангель. – М.: Мол. гвардия, 2009. – С. 318.

⁵ Карпенко С. Очерки истории белого движения на Юге России. – М.: Изд-во Ипполитова, 2003. – С. 274.

⁶ Bullock D. The Russian Civil War 1918-1922. – New York, 2008. – P. 117.

⁷ Соколов Б. Указ. соч. – С. 287.

⁸ Цветков В. Генерал-лейтенант барон П.Н. Врангель // Белое движение. Исторические портреты: Л.Г. Корнилов, А.И. Деникин, П.Н. Врангель. – М.: АСТ, 2006. – С. 365.

⁹ Лукомский А. Очерки из моей жизни. Воспоминания. – М.: Айрис-пресс, 2012. – С. 581.

¹⁰ Врангель П. Записки. Ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г. Т. 2: Воспоминания. Мемуары. – М.: АСТ, 2003. – С. 20.

¹¹ Цветков В. Белое дело в России. 1919-1922 гг. (формирование и эволюция политических структур Белого движения в России). – М., 2013. – Ч.1. – С. 177.

¹² Цветков В. Белое дело в России... – С. 177.

¹³ Врангель П. Указ. соч. – С. 66.

¹⁴ Цветков В. Генерал-лейтенант барон П.Н. Врангель... – С. 366.

¹⁵ Bullock D. The Russian Civil War... – P. 118.

¹⁶ Врангель П. Указ. соч. – С. 66.

¹⁷ Цветков В. Белое дело в России... – С. 178.

¹⁸ Цветков В. Белое дело в России... – С. 178.

¹⁹ Цветков В. Белое дело в России... – С. 178-179.

²⁰ Думова Н. Кадетская контрреволюция и ее разгром. – М.: Наука, 1982. – С. 244.

²¹ Врангель П. Указ. соч. – С. 62-63.

²² Оболенский В. Указ. соч. – С. 35-36.

²³ Немирович-Данченко Г. Указ. соч. – С. 20-22.

²⁴ Цит. за: Думова Н. Указ. соч. – С. 244.

²⁵ Воспоминания Н.В. Савича. – Архив Дома Русского Зарубежья имени Александра Солженицына, ф.7, оп. 4, дело 14., ч. 2, с. 83.

²⁶ Кронер Е. Белая армия, Черный барон: жизнь генерала Петра Врангеля. – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 246.

²⁷ Цветков В. Белое дело в России... – С. 179-180.